

Ірина Склокіна (Харків, Україна)

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР «УСНА ІСТОРІЯ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА—2009»

15–16 травня 2009 р. у м. Переяслав-Хмельницький відбувся вже другий науково-методичний семінар з усної історії, організаторами якого виступили Навчально-науковий центр усної історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. Сковороди, Інститут історії України НАН України, Українська асоціація усної історії та Східний інститут українознавства ім. Ковальських. Перший семінар відбувся 2006 р. і серед іншого мав своїм результатом видання низки статей¹. Цього разу організатори семінару спробували перенести акцент в обговоренні з самого процесу збирання усних історій на практику їх застосування в процесі створення власне наукового продукту: написання наукових текстів — монографій чи статей, видання джерел, створення виставок чи інших форм представлення власне *результатів* усної історичного дослідження. Не секрет, що значна частина усної історичних проєктів в усьому світі так ніколи і не доводиться до якогось логічного завершення чи то навіть не дає якихось проміжних результатів, адже проєкти з усної історії є дуже трудомісткими, переважно потребують значних фінансових витрат та координації роботи групи дослідників. Саме тому, на жаль, зусилля усних істориків незрідка вичерпуються вже на етапі збирання інтерв'ю та їх транскрибування. Крім того, часто дослідники настільки захоплюються самими історіями та всім тим, що вони спостерігають під час польового етапу роботи, що починають розглядати цей «збиральницький» етап роботи як самоцінний. Незрідка буває і так, що усні історики вважають своїм завданням «постачання джерельного матеріалу» для «наступних поколінь» науковців, тобто вважають свою місію завершеною після закінчення візиту до респондента чи повернення з експедиції — незважаючи на те, що аналіз усних історій є невід'ємним від самого їх збирання і має починатися ще навіть до початку інтерв'ювання. Саме тому цього року організатори семінару намагалися стимулювати учасників до обговорення результатів усної історичних проєктів і різноманітності можливих форм їхнього втілення.

З огляду на окреслений вище фокус семінару в Переяславі-Хмельницькому, однією з важливих складових його була рефлексія над методологією та історією усної історії. Так, виступ Сімоне Беллецца (м. Сан-Маріно, Італія) був присвячений загальному огляду розвитку усної історії в Італії, основним поворотам у методології та принципах

архівного збереження на використання усних історій. Початки розвитку усної історії в Італії С. Беллещца відносить ще до 50-х рр. ХХ ст. На ранньому етапі розвитку усна історія в Італії, як і здебільшого в Європі, була пов'язана із громадськими та політичними рухами лівих напрямків, а також із «історією знизу», і була спрямована на дослідження «пригноблених» груп суспільства, а крім того — народній культурі та фольклору. Відповідно, усні джерела розглядалися переважно як доступ до певної правдивої «інформації» про малодосліджувані раніше сфери. У 70-х рр. ХХ ст. відбулося оформлення усної історії як дисципліни, включно із винайденням італійського відповідника до англійського терміна «oral history», а також стався поворот до вивчення не тільки змісту, а і форми усних оповідей, як позначення окремого предмету дослідження з'явилося поняття «пам'яті». У 80-х рр. ХХ ст. усна історія в Італії вже здебільшого орієнтувалася на дослідження роботи історичної уяви, ідеології та ментальності, хоча в тематичному відношенні, в тому числі і в 90-х рр. ХХ ст., популярними лишалися дослідження з історії жінок, робітництва, селянської культури, а також партизанського руху часів Другої світової війни. Незважаючи на значно довшу історію розвитку усної історії в Італії порівняно з Україною, можна говорити також про певні спільні проблеми, як-от брак законодавства у галузі використання й оприлюднення особистої інформації з усних джерел, а також про необхідність впорядкування архівів та перетворення їх на відкриті для широкого кола користувачів установи: хоча кількість усноісторичних архівів в Італії (за різними підрахунками, від 160 до кількох сотень) неспівмірна з Україною, але значна їх частина не має достатніх ресурсів для повноцінного впорядкування та забезпечення науковим апаратом для широкого доступу та вивчення іншими дослідниками.

Проблемам історії та теорії усної історії, але переважно на пострадянському просторі (зокрема в Російській Федерації) був присвячений також виступ Наталії Суревої (м. Санкт-Петербург, РФ) «Усна історія 2000-х: основні тенденції розвитку». На думку дослідниці, контекст розвитку усної історії 2000-х рр. охоплює не тільки зростання «історизованості» суспільства, тобто ролі рефлексій щодо історії, зокрема у формуванні ідентичностей, але й «історизації» державної політики, яка все більше використовує певні інтерпретації минулого та питання історичної справедливості як аргументи у політичній боротьбі. Все більше впливають на характер дослідження проблеми джерел фінансування. Ці чинники гостро ставлять питання про відповідальність дослідника перед його респондентами, перед академічною спільнотою та перед суспільством у цілому: дослідник має відповідати на виклики всіх трьох цих дієвців. Що стосується методологічних підходів, які домінують в усній історії на пострадянському просторі, то Н. Сурева виділила три основні: кумулятивний («збирання відомостей»), дискурс-аналіз та аналіз пам'яті й етнографічний підхід. Важливою тенденцією є також вивчення джерел усного походження, створених поза контекстом інтерв'ю, як-от усної традиції, чуток тощо. Згадка про цю групу джерел спровокувала учасників конференції на дискусію про проблему існування усного джерела в культурі, домінованій писемним словом, про легітимацію усних джерел в академічній культурі, яка все ще лишається актуальною для пострадянського простору. Крім того, було порушено проблему представлення усного джерела в дослідницькому тексті, зокрема в монографіях.

Доповідь О. Пригаріна (м. Одеса), що її теж можна долучити до теоретичного блоку, стосувалася використання в усній історії біографічного методу, що як такий існує тільки на перехресті багатьох дисциплін. Одну з основних проблем використання біографічного методу в соціогуманітарних студіях, а саме проблему переходу аналізу від індивідуальних біографічних «фактів» до структур суспільства та ширших історичних явищ, автор традиційно запропонував вирішувати за допомогою масовості біографічних джерел. Однак, нагадав доповідач, поза сумнівом, у прагненні досягти цієї масовості слід також не забувати про багатозначність кожного біографічного інтерв'ю й утопічність спроб звести якісні інтерв'ю ільки до певних «відомостей», що їх можна узагальнювати та підраховувати. Крім того, саме існування факту можна розглядати на кількох рівнях: на рівні самої події, на рівні осмислення її у свідомості учасників та на рівні кодів академічної культури та наукового письма.

Саме це складне розуміння факту в сучасній історичній науці може сприяти розв'язанню проблеми, що її поставила в своїй доповіді С. Гуркіна (м. Львів), а саме проблеми цінності та надійності усної історичної свідчення як «першоджерела». Доповідачка розкрила проблему на прикладі інтерв'ю зі священниками підпільної за радянських часів Греко-католицької Церкви, виявляючи в них багато слідів певних метанаративів, ідеологічних дискурсів, впливів писемних текстів, замовчувань або й фактичних помилок тощо. Незважаючи на це, у дискусії після доповіді більшість учасників погодилася з тим, що у вивченні цих джерел слід прагнути пошуку не тільки конкретних фактів, що мали місце в минулому, але радше розуміння розказаного як представлення певного досвіду, і з цієї точки зору ці джерела, поза сумнівом, є цінними та надійними. Проблемою для дослідника є розуміння того, який саме досвід пропонує оповідач: це може бути якраз досвід, набутий зовсім в інший період та зовсім за інших обставин, аніж ті, які прагне досліджувати інтерв'юер.

Подібні ж питання, пов'язані з розумінням усних історій як свідчень про певні факти, а чи то про певний досвід, розглядалися у дискусії щодо доповіді Г. Леснікової (м. Одеса), присвяченій міграціям болгар (в тому числі примусовим) на Півдні України протягом ХХ ст. Доповідачка переконливо показала, що усні історії все ж таки можна застосовувати для реконструкції фактуального боку певних історичних процесів, зокрема інтерв'ю з представниками однієї конкретної болгарської громади можуть дати уявлення про причини та характер примусових виселень і добровільних перемішень, конкретні географічні маршрути, економічні та культурні трансформації громад. Однак під час дискусії її учасники наголошували і на необхідності обережного потрактування цих інтерв'ю як відомостей про реальні події минулого, зокрема психолог Т. Пронь наголосила на психологічних ефектах пам'ятання про травматичні події, як-от витіснення, замовчування, психологічні бар'єри, «самозахист» респондента та психологічна блокада, які суттєво впливають на оповідь.

Доповідь Н. Швайби (м. Запоріжжя) також стосувалася Південної України та інтерв'ювання сільського населення, а саме висвітлення польової, камеральної та едиційної практики проекту «Усна історія Степової України». Доповідачка представила вагомні результати роботи Інституту усної історії при Запорізькому національному уні-

верситеті, який разом із Запорізьким відділенням Інституту археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та Науковим товариством ім. Я. Новицького щороку здійснює масштабні археографічні експедиції, записуючи розповіді в поселеннях із різним етнічним складом у різних районах Півдня України². Однак певній критиці з боку інших учасників була піддана теза доповідачки про те, що завданням проєкту є радше публікація джерел, причому не обмежених тематично, і лише потім ці джерела будуть піддаватися дослідницькому аналізу. Зокрема, О. Прігарін зазначив, що ця стратегія «надання голосу» (тобто публікація селянських історій «як вони є») зовсім нівелює власну позицію дослідника, його/її інтенції та стратегії, рефлексія над якими є питомою рисою усної історії. Н. Сурева зауважила, що неможливо здійснювати спочатку «практику» усної історії, тобто самі записи інтерв'ю, і лише потім задумуватися над методологією дослідження, адже метод аналізу інтерв'ю тісно вплетений у практику і розділити їх неможливо. Аналітична процедура починається навіть ще до виходу в поле, під час розробки дизайну проєкту, і потребує чіткого фокусу дослідження, інакше записані інтерв'ю, ніяк тематично не сфокусовані, буде аналізувати дуже важко, адже інтенції та стратегії інтерв'юера будуть невизначені та невідомі, а відповідно і хід бесіди, і стратегії респондента — нез'ясовні.

Ще один проєкт, присвячений інтерв'юванню сільських мешканців («Іванків очима нацистського чиновника»), представила Л. Сочка (м. Київ). Однак цей проєкт дуже відрізнявся від абсолютної більшості тих, що провадяться в Україні від 90-х рр. ХХ ст., адже є своєрідне *community study* одного села (Іванкова) на Київщині, і передбачав залучення не тільки фахівців-істориків та окремих індивідуальних оповідачів, але й ширшого загалу мешканців, в тому числі школярів та всіх тих, хто цікавиться місцевою історією. Цей проєкт, підтриманий фондом «Взаєморозуміння та примирення», був ініційований з Німеччини: нащадок одного чиновника-господарника, який під час окупації України перебував у Іванкові, знайшов велику колекцію фотографій та листів свого батька часів війни і звернувся до фонду «Взаєморозуміння та примирення». Звідси зародився проєкт, спрямований не тільки на реконструкцію повсякденного життя Іванкова часів окупації, взаємодії окупаційного апарату та окремих чиновників із місцевим населенням, але і на встановлення діалогу між сьогодишнім німецьким та українським суспільством, врешті-решт, на «проробку» історичних травм та за можливості — вибачення та прощення завданих у минулому кривд, що має сприяти порозумінню майбутніх поколінь. Результатом проєкту стала виставка фотографій, кожна з яких була вписана в загальний контекст історії війни в с. Іванкові за допомогою контрфактичних свідчень як з німецького, так і з українського боку. Інтерпретація кожної фотографії незрідка вимагала складних наукових пошуків, обережності та тісної співпраці з самими місцевими жителями. Зауважимо, що такого роду *community project* поки що є дуже рідкісним для України.

Проблеми нацистської окупації заторкувала у своїй доповіді також І. Реброва (Склокіна) (м. Харків). Вона представила тематичний огляд нещодавніх випусків журналів “*Oral History*” та “*Oral History Review*”, а саме публікацій, присвячених пам'яті про Другу світову війну та нацистську окупацію в усних наративах. Зокрема, доповідачка сфокусувалася на таких пов'язаних між собою дослідницьких проблемах, як-от про-

блема вписування нацистської окупації в національний наратив за умови існування «поділених пам'ятей»; питання провини, відповідальності та травми в історичній пам'яті спільнот; роль і відповідальність усного історика у дослідженні спільноти. Насамкінець у доповіді було представлено кілька зауваг щодо того, як співвідносяться та наскільки повно можуть інтегруватися між собою усна історія та дослідження пам'яті.

На протипагу до кількох описаних вище, індивідуальний проект Т. Пастушенко (м. Київ) спрямований на вивчення усних історій не селян, а саме міських жителів. У своїй доповіді «Усні історії киян як джерело дослідження повоєнної долі колишніх примусових робітників нацизму в радянському суспільстві (1945–2000)» Т. Пастушенко окреслила цілий спектр варіантів поведінки колишніх примусових робітників-репатріантів в умовах радянської дійсності, спрямованих на подолання офіційної заборони проживання у «столичних» містах, зокрема в Києві. Таке дослідження вкотре чудово продемонструвало неоднозначність та неодноспрямованість відносин «влади» та «суспільства» за часів радянського режиму, наявність цілого спектру можливих життєвих сценаріїв, кожен з яких у свій спосіб вибудовував стосунки з владою — від протистояння їй до уникання її або й успішного використання наявних напівлегальних можливостей, захованих у самій системі цієї влади. На прикладі конкретної історичної проблеми тут були продемонстровані різні механізми контролю за особистістю в радянські часи, але водночас і нездатність жорсткого та позірно ефективного владного апарату забезпечити цей контроль. Важливою перевагою цього дослідження є також поєднання усних джерел із архівними.

Ще одне суто «міське» дослідження презентувала в своїй доповіді «Застосування автобіографічного методу в дослідженні міської культури (на прикладі відтворення історії будинків м. Одеси)» О. Чебан (м. Одеса). Доповідачка продемонструвала можливе використання усних інтерв'ю з мешканцями конкретного будинку та конкретної квартири в центрі Одеси для відтворення повсякденного життя їх жителів протягом понад півстоліття, що добре показує поступове перетворення простору з колективістського на приватний, що ставить особистий простір повсякденного існування в ширший контекст трансформацій суспільства. Крім того, це дослідження має певне значення в контексті пам'яткоохоронного руху.

О. Годованська (м. Львів) виголосила доповідь «Інтерв'ювання як метод дослідження етнічної ідентичності українських трудових мігрантів», у якій представила результати аналізу усних історій як таких, що містять репрезентації етнічної ідентичності. Саме в умовах іншоетнічного середовища (наприклад, під час перебування у Польщі чи Чехії) ключові елементи етнічної та культурної ідентичності знаходять максимальний прояв та частіше стають предметом саморефлексії їхнього носія. Дослідниця виділила кілька ключових маркерів ідентичності українців та ціннісно-символічні значення українськості. Значний інтерес учасників викликали також проблеми, пов'язані із гендерним виміром репрезентацій етнічної ідентичності в усних історіях трудових мігрантів.

Дещо осібно в рамках конференції стояла доповідь К. Шишко (м. Харків) «Усні джерела про розповсюдження радянських політичних анекдотів у період “застою”», адже тут усні інтерв'ю проводилися із метою виявлення особливостей побутовання іншого

джерела усного походження — анекдоту. Дослідниця продемонструвала елементи як кількісного, так і якісного підходу, намагаючись аналізувати не тільки поширеність політичних анекдотів української тематики, але й особливості їх побутування в певних контекстах та серед певних аудиторій, а також і конструювання «українськості» в цих анекдотах. Однак, як зауважували учасники дискусії, такий підхід все ж таки розглядає самі усні інтерв'ю радше інструментально, тобто як спосіб отримання певної інформації, аніж як самостійний об'єкт аналізу.

Маємо відзначити, що семінар з усної історії в Переяславі-Хмельницькому дійсно став важливим форумом для обміну досвідом та критичними міркуваннями з приводу актуальних проблем усної історії як окремого напрямку досліджень. Хоча, поза сумнівом, слабкою стороною семінару залишається незначна кількість учасників з-поза меж України, що не дозволяє повною мірою вести повноцінний діалог на рівні міжнародних стандартів усної історії. Однак можемо висловити впевненість у тому, що ця проблема має радше фінансово-організаційний характер та поступово буде подолана, адже зацікавленість закордонних дослідників в участі в усноісторичних конференціях та семінарах в Україні є значною. Сподіваємося, що семінар з усної історії в Переяславі-Хмельницькому стане постійним форумом, що збиратиметься принаймні щорічно і стане важливим кроком у подальшій інституціоналізації та зростанні авторитету усної історії в Україні.

---

¹ Див. розділ «Матеріали науково-практичного семінару “Метод усної історії: теорія та практика застосування”» у наукових записках Переяслав-Хмельницького педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди: *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей.* — Вип. 19. — Тернопіль, 2007. — 536 с.

² На момент виходу цієї публікації цей проект має у своєму доробку вже 8 томів із серії «Усна історія степової України». Важливою перевагою цих публікацій є надання до книжкового формату видання також CD-диска із аудіозаписами.